

КОНФЛІКТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто політичні ідеї середини XVII століття в Україні та проаналізовано їх конфліктний потенціал.

Poltavets Sergiy. The conflict potential of political ideas in an Ukrainian national of the middle of XVII century. Political ideas of the middle of XVII century in Ukraine were considered and their conflict potential was analyzed in this article.

Поривання, прагнення, ідеї, які виникають у окремої людини, визначають її поведінку, вчинки, долю. З впевненістю можна сказати, що ідеї, що наповнюють суспільство, також безпосередньо впливають на формування його ідеологічних засад, соціальної структури, визначають політичну поведінку громадян.

Про причини міжусобної боротьби в козацькій Україні та пізнішої втрати державності почали писати ще автори козацьких літописів. Серед сучасних авторів їм приділяють увагу: О. Гуржій, Я. Дашкевич, Я. Качмарчик, В. Кривошея, Ю. Мицик, С. Плохій, В. Потульницький, П. Сас, Ф. Сисин, В. Смолій, В. Степанков, О. Субтельний, О. Толочко, П. Толочко, Я. Федорук, Н. Яковенко та багато інших.

Цікавим для нас є те розмаїття поглядів, доктрин, концепцій, які створили спочатку фон, а потім стали основою ідеологічних пошуків духовенства, шляхти, козацтва. З другої половини XVI — до початку XVII ст. на основі інтенсивної розробки ранньогуманістичних ідей у переплетінні з реформаційними активно формується історична самосвідомість українського народу, розвивається ідеал гуманістичного патріотизму. Зачинателями гуманістичної культури в Україні й найвизначнішими гуманістами XV–XVI ст. були Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Лукаш із Нового Міста, Станіслав Оріховський та ін. Майже всі вони після здобуття освіти в західноєвропейських навчальних закладах діяли на українській території в Руському воєводстві, куди, окрім багатьох західноукраїнських міст, входили також міста, які нині є польськими. Вони висловлювали свої міркування про походження держави, форми державного правління, суть держави та її ідеал, проблеми війни і миру, обґрунтовували ідеї освіченої монархії, обмеженої законом.

Багатоманітність у підходах до вирішення зазначених проблем давала не лише можливість вибору «ідеальної» державницької концепції. Вона заклала ті конфліктні за своїм змістом ідеї, довкола яких пізніше в середині української політичної еліти виникали суперечності ідеологічного, політичного, а відтак і геополітичного характеру.

Серед українських гуманістів епохи Відродження виняткове місце належить Станіславу Оріховському, який видав спеціальні праці суспільно-політичного характеру: «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу», «Промова до польської шляхти про ведення війни проти турків», «До Сигізмунда короля польського дуга», «Щорічні записи від смерті Сигізмунда Старшого», «Життя і смерть Яна Тарновського». Особливе місце в працях Оріховського відведено любові до вітчизни, патріотизму як найвищій доброчинності. Так, у «Напученні польському королеві Сигізмунду Августу» мислитель переконує короля їхати на Русь, щоб стати її захисником. Якщо той не зустрічає ворога на кордонах держави, а живе у столиці, то автор порівнює короля з нікчемним сторожовим псом. Цілком земними виявляються й стимули заохочення й покарання за ті чи інші вчинки: немилосердя чи гнів Божий за життя, або пекло після смерті.

У «Напученні польському королеві Сигізмунду Августу» С. Оріховський звертає увагу короля на становище руських земель в Речі Посполитій: «...люд нещасливо гине. Та ще як гине! Цього без сліз і розповіді неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон»¹. Сенатори та управителі провінцій повинні на вимогу короля «справедливо й пристойно з провінціалами поводитись. Бо їхня пихатість, як ніщо інше, заходить так далеко, що більших утисків від них у провінціях годі й чекати. Вони у підданих твоїх не тільки гроші і харч відбирають, прикинувшись лисом, а й маєтки, поля, луки, ліси. Відкрий же вуха і дослухайся: звідусіль почується жалібний плач і стогін твоїх підлеглих, у яких відібрано також свободу (їхню силу!), тому не наважуються навіть поскаржитись королеві про нещастя. Якщо ж поскаржились коли, — приниженими в різний спосіб повертались додому.

Всюди чатують на твоїх підлеглих смерть і жах, бо стряпчі, розглядаючи за клопотанням начальника виклики до суду, рахують спочатку вигоду, а тоді, як малий хабар, хитрим чином виключа-

ють з того числа добрих громадян. Не кажу вже про погрози і незліченні образи, гірші від всякої неволі турецької. Таке становище, як ти бачиш, не можна терпіти у вільній державі...»².

Звичайно, С.Оріховський дійсно бачив і розумів скрутне становище руського народу, але, очевидно, він відчував і його потенційну силу та значення для Речі Посполитої. Недаремно він закликає короля приділити найпильнішу увагу Русі, руському народові, зупинити там свавілля: «...їдь до гімназії справжньої доблесті — у Русь»³.

Вищезгадані слова С. Оріховського є об'єктивним поглядом на реалії тодішнього життя на українських землях. Ці твердження, висловлені майже за 100 років до початку національної революції, залишалися актуальними й для України напередодні 1648 року. Через те, що ці слова не були почуті можновладцями польської держави, жорстоко поплатилася Річ Посполита.

Окрім цих ідей, які певною мірою повторюються, в роботі «Про турецьку загрозу. Слово перше. (Промова до польської шляхти)» С.Оріховський дає загальну політичну характеристику Речі Посполитої, зокрема становища шляхти: «Наживаємо маєтки, пореаємося на землі, а наші сейми, наші закони, наше право пильнують одного: як би привласнити чуже, яким чином розширити межі поля, з допомогою якої угоди одкряяти край чужого лану своїм межовим знаком. Суддя у нас у більшій пошані, ніж сотник, воїн — ніщо проти ділка, та й полководець часто поступається адвокату: зневажені, відкинуті, забуті всі, хто не має хисту до наживи, до розширення володінь...»⁴.

Важливі думки про становище руського народу в Речі Посполитій висловлює Ян Щасний-Гербут. Він зазначає, що «рану в серце Вітчизни нашої завдає той, хто ламає право і розриває згоду між народами, з яких складено Річ Посполиту Польську, — він Вітчизну в серце забиває». Автор зазначає, що добре знає про те, що з «народом руським діється», починаючи з Брестської унії, і ставить питання про те, якою метою керується польський уряд та його установи. Він вважає, що «...там хочуть, щоб Русі не було в Русі, — то це річ неподобна, і це все одно, якщо порівняти, якби їм захотілося, аби море було поблизу Самбора, а Бершадь неподалік Гданська». Далі він підкреслює, що «жоден розум, жодне насильство не можуть досягти того, щоб Русі не було в Русі. А що, коли дехто захоче, щоб поляків не було в Польщі?» Він не засуджує церковних унійних тенденцій, зокрема ухвал Флорентійського собору, «коли все пристойно чинили», але виступає проти того,

щоб «гайдуками церкви брати, позовами на прибутки шляхти пошів хапати, ченців виганяти...».

Автор виступає як послідовний захисник звичаєвого права. «Та ж про що убога Русь просить? Щоб мали змогу жити відповідно до прав? А, може, прав немає? Можливо, на пергаменті чи на папері їй не мають, але мають в умислах людських найліпше право й матір усіх прав — звичай. Бо чи що інше є право, як не самий звичай, уживаний впродовж багатьох літ і який визнаний за добрий і вже потім, щоб ніхто не дорікав, покладений на папір».

«Який отож пожиток, — запитує автор, — має його милість король з такого великого клопоту, якого зажив з руським народом? Той пожиток має, що у нас слов'янських народів різних вісімнадцять, усі вони покладали надію на рятунок своєї свободи на королів польських, усі вони розуміли, що польський народ мав їх з тяжкого поганського ярма визволити, всі вони на кожну потребу короля і польського народу були готові й життя своє віддати. А зараз, коли почали чинити кривду народу руському, вони в нас головні неприятели. Волять ліпше вмерти на війні, жінок і дітей своїх попалити, як то вчинили в Смоленську, ані ж мали б до згоди якоїсь дійти з нами, кривими своїми»⁵.

Першим серед політичних і церковних діячів, дотичних до академічних інтелектуальних кіл, зробив свій внесок у розвиток державотворчих ідей в Україні засновник Києво-Могилянської академії Київський митрополит Петро Могила. Спираючись на українську релігійну, політичну та культурну традицію, він стверджував, що за умов належності державної влади польському королеві в Україні мав би бути здійснений принцип зверхності православної церкви, на ґрунті якої було витворено своєрідний ідеологічний центр. Адже це в ситуації польського панування уможлиблювало для українців утвердження свого колективного «я», своєї національної ідентичності. За умов здобуття Україною в майбутньому власної державності П.Могила схилився до ідеї зверхності влади сильного православного володаря, «філософа на троні».

Пізніше ці ідеї П. Могили трансформувалися в політичні переконання С. Косова про можливість та потребу в зверхності церковної (духовної) влади в Україні над світською (гетьманською) владою Б. Хмельницького. На початку розгортання революції розбіжність поглядів С. Косова та Б. Хмельницького на характер та механізм побудови владної вертикалі в Україні заклала підґрунтя для подальших конфліктів. «Косову доводилося бути гнучким, шукаю-

чи компромісу між вимогами й потребами православної церкви, з одного боку, та інтересами гетьмана та козацької адміністрації, з другого» — переконаний С. Плохій⁶. Погоджуючись з цим твердженням дослідника, зауважимо, що С. Косов у 1651 році перед Янушом Радзивілом зізнався в тому, що він та духівництво провели ці роки (починаючи з 1648 року) в неволі. Бажання зберегти життя, навіть ціною миттєвої зміни переконань, часто спостерігається в цей час не тільки у С. Косова, а й у багатьох інших дійових осіб повсталій Україні. Цим пізніше (після 1654 р.) дуже вправно користувалася московська політична еліта, поглиблюючи ці розходження в поглядах до розмірів політичної, соціальної, економічної прірви в українському суспільстві.

Важливим фактором, що забезпечив українському козацтву швидку і відносно безболісну еволюцію, було те, що воно розвивалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалася і динамічно змінювалася. Школу козацтва, зокрема запорозького, пройшли багато тисяч представників різних категорій населення українських земель: бояр, шляхти, міщан, селянства.

Аналіз документів, спогадів сучасників свідчить про те, що менталітет, світоглядні орієнтації, політичні устремління козацтва мали істотні особливості, порівняно з іншими станами та основною масою українського населення. З'ясування тих факторів, що в подальшому стали основою перш за все внутрішніх, а пізніше зовнішніх конфліктів в українському суспільно-політичному житті, є досить складною проблемою, але без цього неможливо зрозуміти глибинної суті політичних процесів не лише в часи Б. Хмельницького, а й у наступні століття.

У науковій літературі поширеною є точка зору про досить високу релігійність козаків, яка, як підкреслюють, зокрема, Д.Яворницький та О.Апанович, мала значні особливості. Покровителькою козаків вважалася Покрова Пресвятої Богородиці, якій і був присвячений Січковий собор. Під захистом Богоматері вони не боялись ані ворожої зброї, ані грізної стихії.

Влада в Січі залежала від авторитету її носія, а підпорядкування — від визнання. У всіх важливих справах отаман і старшина повинні були радитися з громадою. Рішення (згідно з інтитуляцією грамот) приймало перш за все «Військо» і лише потім — «Отаман, старшина і чернь».

Етнічне, соціальне, політичне і навіть релігійне минуле людей, що вступали в Кіш, не мало вирішального значення, тому військо

визначалося великою строкагістю його соціального та етнічного складу. Тут поруч воювали колишній кримський мурза і розорений селянин-чорногорець, генуезький солдат і псковський монах-розстрига.

Про джерела формування козацтва, до певної міри, дає відповідь список 530 козаків з відомостями про місце їх походження, складений 30 березня 1581 року. Цей список засвідчує, що козаками були вихідці практично з усіх регіонів руських земель, а також із Московії, Литви і Польщі, Криму. Це явище відзначають також Й.Верещинський та А.Лубенецький⁷.

Війна сприймалася козаками як вищий прояв у виконанні християнських заповідей, проступання шляхом Любові. Так, на тлі безмежного жаху, який наводили «характерники», в них самих уже не відчувалося будь-якого страху: ані людського, ані смертного, ані Божого.

Запорозька Січ, де немотивована поведінка мала колективний (але такий, що неоднаково проявлявся) характер, являла собою суспільство альтернативного типу стосовно сусідніх держав.

Церква була в реаліях XVII ст. суспільною інституцією, яка продукувала норми і цінності, навколо яких консолідувалося все тогочасне українське суспільство. Слід наголосити, що без «авторитетної релігії і церкви не вдалося би ні Сагайдачному, ні навіть Великому Богданові зорганізувати ті, напіврозбійничі, анархічні, з найрізномірніших елементів складені ватаги козацькі, що тільки під духовним впливом авторитетної української церкви та релігії устаткувались, ублагородились, здисциплінувались, ...і одним духом споєне, в одне тіло державно-національне об'єднались»⁸.

Щодо релігійності і віри козаків є й інші думки, зокрема, відгук про запорожців як про закоренілих «ребелізантів» (митрополит Петро Могила), людей «ніякої віри» (Адам Кисіль), «без релігії» (уніатський митрополит Й.-В.Рутський), «що не мають страху Божого» (московські думні дяки в передачі Е.Лясоти). Із сучасних дослідників аргументовані зауваження щодо високої релігійності козаків висловлює Н.Яковенко. Вона вважає, що тлумачення козаків як подвижників віри ретроспективно переносить релігійні практики XVIII ст. на часи давніші, хоча ще Михайло Грушевський зауважив, що аж до активізації культурно-церковного руху в Києві у другій чверті XVII ст., де вперше поєдналися інтереси церковних ієрархів і старшини, немає підстав говорити про козацьку побожність як таку — хіба як про «ідеальні шати бороть-

би з неприятеlem св. Хреста»⁹. С.Плохій у своїх працях пішов далі, обґрунтовуючи тезу, що навіть в часи Б. Хмельницького релігійні гасла та релігійна аргументація мали суто тактичний характер, що засвідчує конфесійний індивідуалізм козацьких верхів¹⁰. На думку Н.Яковенко, релігійність козаків необхідно розглядати в контексті тих поверхових і спрощених конфесійних орієнтирів, якими задовольнялася абсолютна більшість професійного «збройного люду», сповідуючи цінності надто далекі від віри й Церкви у строгому сенсі поняття. Химерне перемішання язичницьких забобонів із християнськими правдами віри, абсолютний пріоритет сили й відваги перед вартостями духовного порядку, байдужість до щоденних релігійних практик дозволяють без особливого перебільшення кваліфікувати козаків як людей «ніякої віри»¹¹. Але не можна забувати, що кошове товариство, будучи незалежним військовим союзом, стояло поза законами цивільно-релігійної системи. Особисте і громадське життя запорожців для зовнішнього спостерігача виглядало як ланцюг коцунств, що повторюються, тобто суцільне знуцання над «буденним розумом».

На нашу думку, не варто як перебільшувати релігійність козаків, так і заперечувати її. Звичайно, абсолютна більшість козаків не могла пояснити догмати віри, більше того, могла їх не знати, але це не означало, що вони були без віри, не були православними. Згадаймо, що православна церква вважає належними до неї всіх, окрім тих, хто підданий анафемі. Релігійність запорожця була досить своєрідною. Значною мірою вона носила дещо символічний обрядовий характер. Внутрішній світ козака теж мав відмінний характер від загальноприйнятих канонів віри.

Внутрішні орієнтації низового козацтва створювали в українського населення певний містичний позитивний ідеал козака, вони передавалися іншим козакам, у тому числі тим, які попадали в ряди реєстрових. Але, очевидно, не повністю, бо основні ідеали реєстрових козаків на перших порах зосереджувалися, перш за все, навколо «золотих козацьких вольностей» та збільшенні реєстру.

Серед вимог козаків, які постійно порушувалися перед урядом Речі Посполитої, найважливіше місце посідала вимога повернення «золотих вольностей». Під цим гаслом відбувалися всі козацькі повстання і політичні рухи; значне місце ця вимога займала і під час національної революції, особливо на першому її етапі. Козаки, очевидно, відповідно до тодішньої психології, пов'язували отримання цих вольностей з певною конкретною особою, а саме — королем

Стефаном Баторієм. Хоча привілей та особистість самого Стефана Баторія в політичній свідомості козацтва були міфологізовані і стали важливим внутрішнім аргументом та імпульсом як формування політичних поглядів, так і політичних дій.

Міфологізацію часів та особи Баторія, як пізніше і Владислава IV, можна пояснити тим, що козацтво свої прагнення зайняти гідне, а не маргінальне становище в Речі Посполитій або створити свою державу і зайняти в ній місце шляхти хотіло підкріпити авторитетом Стефана Баторія, котрий нібито заклав його (козацтва) перші підвалини.

Запорозька спільнота виробила специфічну систему громадянських цінностей. Побудований на принципах прямої демократії, соціальний і політичний устрій Війська Запорозького функціонував завдяки реальному забезпеченню верховенства волі громади у найважливіших сферах її життя. Публічно виражена колективна воля (владні і політичні рішення козацької ради) накладалася в політичній свідомості запорожців на певний ціннісний підтекст і набувала для них значення морального імперативу. Це зумовлювало утвердження в запорозькому середовищі відповідних установок публічної поведінки, а також вшанування козаками цінностей виразно громадянського спрямування. Йдеться про визнання правомочності волевиявлення більшості, громадянської дисципліни, рівності, вільного висловлення думок і подання голосу в громадському зібранні, дотримання принципу інституційної першості запорозької громади, порівняно з вищою військовою і виконавчою владою у Війську Запорозькому (гетьманом)¹².

Соціальна згуртованість запорозького козацтва не в останню чергу залежала від того, що у свідомості козаків закоренилися цінності та ідеали лицарської гідності, військового побратимства і товариства, згоди і взаємодопомоги, причетності до здобування «козацького хліба». Сприйняття себе козаками, людьми особисто вільними, а також такими, які користуються лицарськими правами, свободами і вольностями (тобто інтегруючий фактор спільності інтересів, що реалізувалися в рамках самовладної запорозької громади), спонукало їх до політичної активності. Основними векторами прикладення цієї активності були зовнішньополітичні зносини та політичний центр Речі Посполитої. Висуваючи політичні та інші вимоги перед королем, сенатом, сеймом, запорожці аргументували свої позиції посиланнями на такі моральні норми, принципи і ціннісні установки, як, зокрема, вшанування королів-

ського престолу, вірна служба Речі Посполитій, патріотизм, відвага і самопожертва під час виконання лицарського обов'язку перед вітчизною. Величезний вплив на політичні позиції запорожців мало розвинене у них почуття руської ідентичності. Репрезентанти запорозької громади вважали своїм моральним обов'язком та проявом громадянського служіння спільному благу боротьбу політичними методами за дотримання прав і свобод руського народу — українців та білорусів — в Речі Посполитій, а також задоволення інтересів православної конфесії.

Політичні позиції та орієнтації репрезентантів Війська Запорозького націлювалися на політичну емансипацію козацького стану в політичній системі країни і суспільства загалом. Упродовж першої половини XVII ст. відбулося енергійне включення козаків у політичну боротьбу, що точилася під гаслами оборони православ'я і забезпечення конфесійних прав руського народу.

Для політичної практики козаків були характерними, зокрема, вимоги-звернення до політичного центру Речі Посполитої (іноді в ультимативній формі), наявність політичної коаліції з православною церковною ієрархією, а також спроби налагодження політичних союзів з українською шляхтою та представниками протестантської опозиції Великого Князівства Литовського. Активні, діяльно спрямовані політичні позиції запорозьких козаків нерідко переростали в радикальні форми політичної боротьби, що мали на меті досягнення політичних цілей з позиції сили. Приблизно на початку 30-х років XVII ст. запорожці вступили у фазу системної політичної зрілості (порівняно з попереднім періодом свого розвитку, а також, зокрема, з огляду на засвоєння ними основного практичного інструментарію політичної боротьби, характерного для політичної культури шляхти — легітимного і монополюсно-повноправного «політичного народу» у політичній системі Речі Посполитої).

У історичній та політологічній літературі, починаючи з першої половини 90-х років минулого століття й певною мірою до сьогодні, окреслилася тенденція до ідеалізації «демократичності» республіканської форми правління Запорозької Січі, під якою, з нашого погляду, часто ховалася класична охлократія, дуже небезпечна для розбудови держави. Справді, демократичний принцип виборності старшин на «чорних радах» поступово розвинувся в ніким не контрольований процес всевладдя мас. Як зазначає академік В. Смолій: «Було б несправедливим замовчувати тіньові сторони козащини. Адже добре відомо, що в ній (особливо на ранніх етапах) був

достатньо відчутним розбійницький елемент; анархічні настрої, що час від часу охоплювали як низи, так і верхівку козацького товариства, деструктивно впливали на стабільність у суспільстві, вступали у конфлікт з існуючими політичними структурами»¹⁸. Свідок того-часних подій француз Гійом Левассер де Боплан свідчив, що управляти козаками і вести їх у похід — нелегка справа, і нещасний той, хто невдало це зробить. За 17 років, які він провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили свої дні. То ж не випадково в очах козаків гетьмани виступали не представниками чи носіями єдиної законної влади, а лише слухняними виконавцями їхньої волі. Мало того, виробляється практика у разі загрози для повстання під час ведення військових дій проти польської армії (від Наливайка до Д.Гуні) рятувати своє життя ціною видачі ворогові своїх старшин. Як покажуть подальші події: початок та розгортання національної революції, така позиція козацтва не раз і не два ставила під загрозу всі здобутки визвольних змагань. Варто хоча б згадати ту кількість заколотів, яку доводилося долати Б. Хмельницькому протягом свого гетьманства, та й наступникам було не легше.

Серед подальших драматичних подій час від часу виринав на поверхню то один, то інший політичний проект майбутньої України. Але жоден з них не зміг консолідувати суспільство. На заваді цьому ставали або особисті амбіції того чи іншого претендента на гетьманську булаву, або бажання старшини сконцентрувати владу в своїх руках, маючи за інструмент «слухняного» гетьмана. Крім того, українське суспільство, виснажене багатолітньою боротьбою, за амбіціями лідерів не бачило чітких, перспективних цілей. Воно (суспільство), на жаль, не побачило й того, що в недалекому майбутньому це призведе до втрати свободи, козацького автономізму, власної держави.

Складається враження, що українець ХХІ століття практично нічим не відрізняється від українця середини ХVІІ століття: все такі ж амбіції, популізм, незгоди в суспільстві, агресивно налаштовані держави-сусіди. Прикро, якщо політичні наслідки для України будуть такими ж. Мабуть, і справді історія нас, українців, нічому навчити не може до сьогодні.

¹ Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. — К.: Основи, 1995. — Т. 1. — С. 24.

² Там само. — С. 38.

³ Там само. — С. 31.

⁴ Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. — К.: Основи, 1995. — Т. 1. — С. 79–80.

⁵ Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. — К.: Основи, 1995. — Т. 2 — С. 173–174.

⁶ *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Пер. з англ. — К.: Критика, 2005. — С. 319.

⁷ Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904. — С. 18.

⁸ *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. — Нью-Йорк: Булава, 1956. — С. 34.

⁹ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: в 11 томах. — К.: Дніпро, 1995. — Т. 9. — С. 388.

¹⁰ *Плохій С.* Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимація Хмельниччини // Держава, суспільство і церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других Берестейських читань. Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1–6 лютого 1995 р. — Л., 1996. — С. 13.

¹¹ *Яковенко Наталія.* Паралельний світ. Дослідження уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К.: Критика, 2002. — С. 59.

¹² *Лясота Еріх* із Стеблева. Щоденник // Жовтень. 1984. № 10. — С. 9.

¹³ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. /Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т. 1. — С. 5.: іл. — Бібліогр.: С. 690–781.